

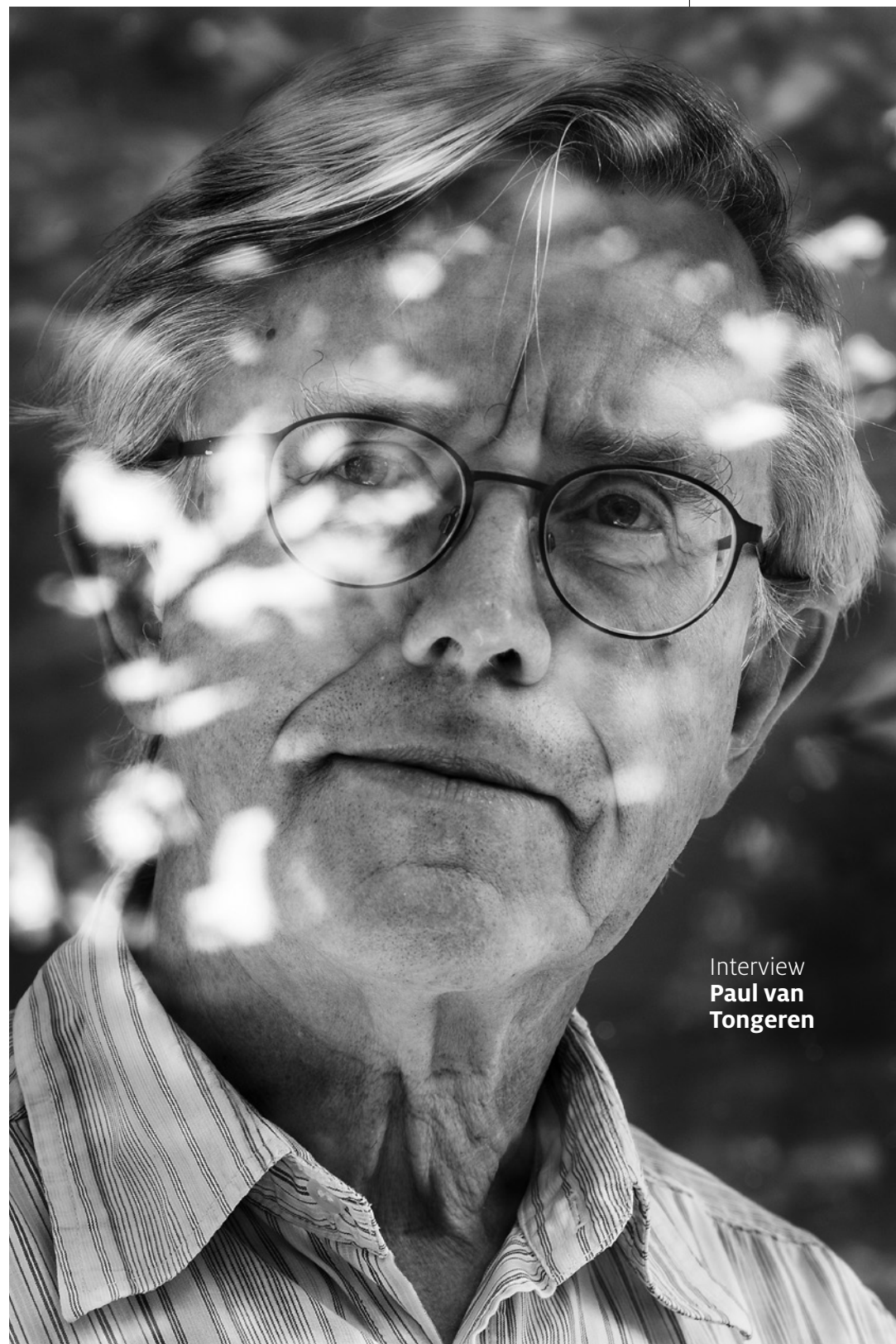
Er is nauwelijks een betere gesprekspartner denkbaar om deze *Idee* mee af te trappen: filosoof Paul van Tongeren, de nieuwe Denker des Vaderlands. Van Tongeren schreef eerder over voltooid leven, eindigheid, ouderdom, betekenis en vergankelijkheid. Een gesprek over leven, euthanasie, techniek, ongeduld en ongemak. 'D66 is een perfecte illustratie van de tijdsgeest en dus ook van het problematische karakter van die tijdsgeest.'

Interview door Mark van Ostaijen

Vergankelijkheid
& tijdsgeest

'Als je de betekenis weghaalt uit het menselijk leven, houd je niets menselijks over'

Laten we eerst even stilstaan bij enkele belangrijke begrippen voor dit gesprek. Dit nummer van *Idee* gaat over vergankelijkheid en stelt vragen over leven en dood. Jij hebt je verdiept in Nietzsche, bij wie dood en eindigheid een belangrijke rol spelen. Op welke manier spelen deze begrippen in jouw werk een rol? 'Dat heeft te maken met datgene wat volgens mij de mens tot mens maakt en wat de menselijke werkelijkheid vormt, namelijk: betekenis. We zijn immers geen registratieapparaat dat feiten registreert maar wij nemen betekenis waar. Betekenis is dat rare tussengebied tussen wat objectief feitelijk gegeven is enerzijds, en dat wat subjectieve inkleuring is anderzijds. Elk verstaan van betekenis blijft daardoor onzeker. Als Nietzsche de mens definieert als 'het nog niet vastgestelde dier', heeft dat ook hiermee te maken: de betekenis van mens-zijn is wezenlijk open en onzeker. Wie die onzekerheid opheft, maakt dat de mens een *vastgesteld* dier wordt; dat hij verstart, versteent en een ding of een dier wordt. Vergankelijkheid valt niet samen met het feit dat alles

Interview
Paul van
Tongeren

Foto: Herman Wouters

wat ontstaat ook weer voorbijgaat, maar is voor ons op de eerste plaats een betekenis. We ervaren het als een probleem. En de kunst is om dat problematische niet weg te werken in een of andere vorm van feitelijkheid. Maar om recht te doen aan het probleem dat we ervaren, om ermee te leren omgaan zonder in die omgang die onzekerheid weg te nemen. Dat is een uitdaging.'

Je benoemt onzekerheid en betekenisgeving dus als centrale componenten van menselijk leven. In het interviewboek *Het wonder van betekenis* (2021) stel je: 'Tussen geboorte en dood worden we voortdurend gevormd door al die anderen om ons heen. Kijk maar eens naar wat je zegt als je jezelf voorstelt; schrijf eens op wat je dan zegt en streep vervolgens alles door wat je niet met anderen verbindt – zou je nog iets overhouden? Je voornaam heb je gekregen, je familienaam deel je met je familie, je nationaliteit met je medeburgers, je functie past binnen een organisatie, en ga zo maar door. Maar ik ben ervan overtuigd dat onze cultuur te sterk gefixeerd is op de autonomie – individualiteit, onafhankelijkheid. De heteronomie, die ons minstens even diepgaand bepaalt, komt er maar bekaaid af.'

Je duidt het leven haast sociologisch. Waarom ben je zo gehecht aan die betekenisgeving van en tussen mensen? 'Als je de betekenis weghaalt uit het menselijk leven, houd je niets menselijks over. En aan het verstaan van betekenis zit onvermijdelijk de onzekerheid vast. Alleen zo kun je begrijpen wat politiek is: het gestileerde gevecht tussen verschillende interpretaties van betekenissen. De opgave van de politiek is om in het zoeken naar consensus altijd de dissensus open te houden. Dat dit moeilijk is blijkt opnieuw in de huidige bestuurscrisis, waar veel te veel uit hoofde van 'het nationale welzijn' wordt dichtgegooid. Ook bij D66.'

Laten we het inderdaad eens hebben over politiek. Want politiek gaat over het normeren van de juiste betekenis. Wat staat je tegen aan D66-politiek? 'De idee dat politiek een kwestie is van problemen oplossen. Dat lijkt zo langzamerhand niet langer meer voorbehouden aan D66 maar het algemene jargon geworden. Maar in de politiek zou het moeten gaan over de kaders waarbinnen we problemen oplossen. Om die ter discussie te stellen, afspraken maken over wat we bijvoorbeeld verstaan onder rechtvaardigheid. En dan zonder te vervallen in de illusie dat we het hebben vastgesteld en de onzekerheid hebben weggenomen. Het lijkt me een degeneratie van het parlement dat daar nauwelijks nog over fundamentele kwesties wordt gediscussieerd, maar louter over technische details. Over een uurtje vroeger of later voor de avondklok. In de politiek is het van belang om de grote kwesties ter discussie te stellen.'

Zoals euthanasie. Daar wordt toch wel degelijk een fundamentele kwestie ter discussie gesteld? 'De Wet Toetsing Levensbeëindiging [WTL, red.] is mijns inziens een prachtige wet. Een model van wat de politieke wetgever zou moeten doen. Daarin blijft het probleem namelijk bestaan en wordt toch voorkomen dat we er voortdurend over struikelen. Een manier om er in de praktijk uit te komen zonder dat we doen alsof het probleem is opgelost. Een mens dood maken mag niet, maar soms kun

je niet anders dan iemand te helpen sterven. In die contradictie blijft het probleem bewaard. Dat is belangrijk, want het probleem van de dood of de sterfelijkheid kan je niet wegnemen. In die WTL is het de wetgever gelukt om enerzijds iets te doen aan de praktische nood van alledag en anderzijds het problematische overeind te houden. Maar vervolgens zie je maatschappelijke druk ontstaan om het probleem weg te nemen. Dat lijkt me gevaarlijk.'

In de Volkskrant (29-04-2021) pleitte je tegen uitbreiding van die wet door de grenzen van individuele rede, autonomie en ratio te problematiseren. Waar is het je exact om te doen? 'Het ging me daar om de notie van autonomie als interessant maar problematisch begrip. Ik verzet me tegen de vanzelfsprekendheid van een naïef begrip van autonomie. Wanneer autonomie als vanzelfsprekende of feitelijke eigenschap van de mens wordt gezien. Autonomie als 'het recht om te doen wat je zelf wilt', met als enige argument dat niemand anders het recht heeft dat voor jou te bepalen. Die notie bekritiseer ik. Zowel de ontstaansgeschiedenis van het begrip 'autonomie' als de ervaring van existentiële keuzes maken duidelijk dat het zo simpel niet is. Twijfel hoort wezenlijk bij een echte wilsbeslissing, en in onze ervaring van autonomie toont zich ook de onzekerheid van deze manier waarop de mens zichzelf interpreteert. Het zou gevaarlijk zijn om de illusie van een probleemloze autonomie wettelijk te sanctioneren.'

Laten we onze focus verleggen naar het alledaagse niveau van die wetgever. Op de formatietafel liggen ook medisch-ethische kwesties, wat is jouw advies aan een partij als D66 aan die formatietafel? 'Ooit sprak ik daarover met een D66-senator en die hoopte dat het zou uitlopen op een kleine aanpassing van de WTL. In feite is dat ook wat de commissie-Schnabel destijds gezegd heeft. Ik zou het kwalijk vinden wanneer er iets komt zoals de Coöperatie Laatste Wil eist – iets dat nog verder gaat dan het laatste wetsvoorstel van D66 ['Voltooid Leven', in 2020 ingediend door Pia Dijkstra, red.]: zonder leeftijdsgrens of inbreng van anderen. Waarom? Een wet die middelen om jezelf te doden vrij beschikbaar maakt en die hulp bij zelfdoding mogelijk maakt, doet alsof het probleem van de sterfelijkheid wordt opgelost en sanctioneert de illusie dat de keuze om te sterven – net als andere keuzes – een keuze is tussen verschillende mogelijkheden. Maar omdat je jezelf 'wegkiest' en van deze keuze zelfs geen spijt kunt hebben, is ze van een totaal andere orde. Het problematische daarvan doe je dan onrecht. Alle 'oplossingen' in deze fundamentele discussie blijven hoogst problematisch: mag je mensen vastbinden aan hun ooit opgestelde wilsbeschikking? Mag je de voorwaarden voor uitsluiting van strafvervolgning 'omduiden' naar voorwaarden van rechtmatig handelen? Mag je de maatschappelijke gevolgen van een gemakkelijke toegang tot hulp bij zelfdoding overlaten aan de vrije markt? In plaats van een regeling die hulp bij zelfdoding mogelijk maakt, zouden we meer moeten investeren in palliatieve zorg en andere soorten van stervenshulp. Bijvoorbeeld de stimulering van het besef dat er een moment komt waarop verder dokteren onverstandig is; leren beseffen wanneer het tijd is om te gaan. Misschien moet de politiek eerder daarop

'Twijfel hoort wezenlijk bij een echte wilsbeslissing, en in onze ervaring van autonomie toont zich ook de onzekerheid van deze manier waarop de mens zichzelf interpreteert'

'De Wet Toetsing Levensbeëindiging is mijns inziens een prachtige wet. Daarin blijft het probleem namelijk bestaan en wordt toch voorkomen dat we er voortdurend over struikelen'

inzetten en voor wat betreft de rest vasthouden aan de spanning tussen het verbod op moord en de erkenning dat je soms niet anders kan dan iemand te laten gaan.'

Is het je te doen om de onzekerheid van het ongemak te koesteren?

'Die onzekerheid wil ik koesteren, dat ongemak moeten we vertragen. Ik zoek naar mogelijkheden om recht te doen aan die onzekerheid omdat die te maken heeft met wat ons mens maakt.'

Is er naast de filosofische interesse ook een persoonlijke interesse in dit onderwerp?

'Lang geleden ben ik een periode heel erg ziek geweest. Het vermoeden was acute leukemie en die zou fataal kunnen zijn. Maar ik ben in die periode in het ziekenhuis geen moment bang geweest. Totdat ik een weekend naar huis mocht. Ik zat op de rand van mijn bed en zag plotseling een klein vlekje. En hoewel dat niets met mijn aandoening te maken had, brak ineens een enorme angst door. Plotseling 'wist' ik: dit is het bewijs, ik ga dood. Op dat moment ervoer ik het verschil tussen het weten dat menselijk leven eindig is en het besef zelf dood te gaan. Dat is zo'n groot verschil! Dat moment kunnen we niet wegrationaliseren.'

'Op dat moment ervoer ik het verschil tussen het weten dat menselijk leven eindig is en het besef zelf dood te gaan. Dat is zo'n groot verschil'

Foto: Herman Wouters

Nog los van het verschil tussen doodgaan en het lijden van stervenden: hoe moeten we volgens jou omgaan met lijden? 'Vaak kan je niet anders dan iemand helpen. In heel weinig gevallen hoeft dat te betekenen dat je mensen een lethaal middel, een thanaticum geeft. Ik denk dat er in Nederland een wereld te winnen valt rondom palliatieve zorg. Ik heb een keer een lezing gegeven op een congres over palliatieve zorg in Vlaanderen, in de allergrootste hal in Oostende, er waren meer dan 1500 mensen – allemaal betrokken bij palliatieve zorg in Vlaanderen. Ik denk dat je de professionals die zich daarmee bezighouden in Nederland in een café bij elkaar kan brengen. We hebben in Nederland daarin nog veel te weinig geïnvesteerd. Ik denk dat dat te maken heeft met onze neiging om problemen 'op te lossen'. In plaats van pijn dragelijk maken.'

Wat voor mensbeeld gaat schuil achter 'het oplossen van problemen', zoals in dit geval rondom sterven en doodgaan? Psychiater Damiaan Denys stelde in een eerder interview in *Idee* (april, 2019) dat hij zich verbaasde over de afwezigheid van een mensbeeld achter deze politieke inzet. Wat zegt het over sociaal-liberalen, over D66 en over onze tijd dat we ons hier druk over maken? 'Die vragen vallen samen, want D66 is een symptoom van deze tijd. En een partij van deze tijd heeft de problemen van deze tijd, die voor een belangrijk deel worden gekenmerkt door een technische en ongeduldige omgang met problemen. Op het moment dat in de moderniteit de natuur niet meer het model was waar we ons op richtten, werd de natuur het werk van de mens. Dat zie je in de moderne wetenschap. Die natuur wordt bestudeerd en gemanipuleerd om te beantwoorden aan onze verlangens. Dat gebeurt op alle mogelijke manieren: als we weten hoe een mechaniekje werkt, dan gaan we proberen om met dat mechaniekje te voorkomen dat er iets misloopt. Begrijp me niet verkeerd, dat veroordeel ik niet, maar in die ontwikkeling vormen we tegelijkertijd ook onszelf op een problematische manier. Doordat we zo geïnteresseerd zijn in een technische beheersing van de natuur, zijn we onszelf tot mensen aan het maken waarvan we – als we in de spiegel kijken – ons kunnen afvragen hoe ideaal dat is. Dat betekent dat we moeten opletten en zien hoe we onszelf vormen door hoe we techniek maken. We vormen ons bijvoorbeeld door steeds ongeduldiger te worden. Dat is een van de meest zichtbare effecten. Die techniek heeft voor een versnelling gezorgd, en die versnelling heeft ons ongeduldiger gemaakt. Als we ons laten meeslepen door die techniek moeten we oppassen om niet nog ongeduldiger te worden. Techniek is een manier om allerlei praktische problemen op te lossen en dat is prachtig, zodat we weten wat we moeten doen als een rivier overstroomt. Maar met ons succes in die techniek gaan we denken dat alles wat zich als een probleem voordoet ook op een technische manier moet worden opgelost. Juist dan maken we ons tot wezens die niet meer kunnen omgaan met problemen die niet van een technische aard zijn.'

Zie je dat ook terug in de bestrijding van de coronapandemie? 'Ja, het is ongelooflijk in wat voor tempo we binnen anderhalf jaar de oplossing hebben ontdekt en bijna toegepast – althans in ons deel van de wereld. Maar het ongeduld waarmee we dat hebben afgedwongen, is zorgelijk.

'Met ons succes in die techniek gaan we denken dat alles wat zich als een probleem voordoet ook op een technische manier moet worden opgelost. Juist dan maken we ons tot wezens die niet meer kunnen omgaan met problemen die niet van een technische aard zijn'

Paul van Tongeren

was tot zijn emeritaat als hoogleraar wijsgerige ethiek verbonden aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Sinds april 2021 is hij de nieuwe Denker des Vaderlands. Zijn laatste werk *Doodgewone vrienden – Nadenken over vriendschap* verscheen in mei 2021 bij Boom uitgevers Amsterdam. Bij dezelfde uitgever verscheen in maart 2021 *Het wonder van betekenis – Op zoek naar geluk en wijsheid met Paul van Tongeren* van Marc van Dijk.

Mark van Ostaijen

is als assistent professor verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van de redactieraad van *Idee*.

We zouden op een veel geduldiger manier hebben kunnen leren omgaan met het probleem als we onszelf niet vervormd hadden door het succes van onze techniek. En ik denk dat het een van de taken is van de filosofie om de samenleving te herinneren aan het problematische karakter van ons bestaan als mensen. Om te voorkomen dat we ons laten meeslepen in de illusie van totale beheersing. En ja, D66 is een perfecte illustratie van die tijdsgeest en dus ook van het problematische karakter van die tijdsgeest.”

Heeft filosofie als taak ons te herinneren aan het problematische aspect van ons bestaan, zonder dat problematische aspect op te willen lossen?

‘Juist, wetende dat dat problematische aspect ook het mooie, uitdagende, prachtige is van de mens. Nogmaals, de mens als ‘het nog niet vastgestelde dier’, is een omschrijving van een probleem en niet van een probleem dat we moeten oplossen, want dan zijn we onszelf kwijt.’

Ten slotte, welke boodschap heb jij voor kritische – en wellicht ongeduldige – lezers die jouw perspectief lezen als een pleidooi om geduldig op onze handen te blijven zitten? ‘Nietzsche stelde dat een filosoof het slechte geweten is van zijn tijd. Vergeet niet af en toe in de spiegel te kijken en na te gaan wat je met jezelf aan het doen bent als je op die manier doorholt. In de hoop dat je een soort van evenwicht vindt tussen het onvermijdelijke ongeduld en de wens om een geduldig persoon te zijn. Dat evenwicht, dat je misschien kan vinden, zal altijd een spanningsveld zijn. Je wordt altijd getrokken naar een kant en de filosofie is een poging je te herinneren aan de andere kant.’ ●

Vergankelijkheid is minder vanzelfsprekend dan ooit. Met tal van medische mogelijkheden proberen we vergankelijkheid tegen te gaan. Overheidsingrijpen is onmisbaar om te zorgen dat medische behandelingen levenstijd in goede kwaliteit toevoegen. Bovendien is onverminderd aandacht nodig voor echte zelfzorg.

Vergankelijkheid & zorg

Minder vergankelijkheid vraagt meer zelfzorg

Door Gerard Adelaar

